

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗИ ЗЛОЧИННІСТЮ

Т. Корнякова, заступник Генерального прокурора України

Навколишнє природне середовище як об'єкт кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності

Система запобігання екологічній злочинності передбачає вжиття низки загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів щодо нейтралізації та усунення причин і умов протиправного використання природних об'єктів або шкідливого впливу на них, що призводить до негативних змін у їхньому стані. Своєю метою ця система заходів має зменшення рівня даного виду злочинів, які останнім часом створюють серйозну загрозу національній безпеці не лише окремо взятої країни, а й міжнародній спільноті в цілому. Адже не слід забувати той незаперечний факт, що екологічна злочинність давно перетнула внутрішньодержавні рамки і має міжнародний характер¹.

Розробка системи дійсно ефективних заходів запобігання екологічній злочинності в Україні, на наш погляд, має базуватися на визначенні й ґрунтовному аналізі природи та змісту об'єкта кримінально-правової охорони у сфері навколишнього природного середовища. Разом із тим від правильного визначення даних об'єктів кримінально-правової охорони залежить установлення, власне, й об'єктів запобіжного впливу, цілеспрямовано впливаючи на які вдасться знизити рівень злочинності у цій сфері буття. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження навколишнього природного середовища як об'єкта кримінально-правової охорони.

Утім, перш ніж почати такий аналіз, зазначимо, що різними аспектами проблеми запобігання екологічній злочинності займалося чимало вчених. Суттєвий внесок у розробку цих проблем зробили В. І. Андрейцев, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш, В. О. Глушков, П. С. Дагель,

¹ Криминологія : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М., 1995. – С. 379.

Е. М. Жевлаков, О. С. Колбасов, І. П. Лановенко, Н. О. Лопашенко, В. К. Матвійчук, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та ін. Висновки цих вчених, безумовно, служать методологічним підґрунтям для розуміння і розв'язання багатьох проблем, пов'язаних із протидією злочинному порушенню екологічного балансу в суспільстві. Проте запорукою успішності вирішення зазначеного завдання є чітке визначення концептуального апарату, за допомогою якого окреслюються обсяги тієї запобіжної роботи, яку треба здійснити, щоб упередити подальше погіршення екологічної ситуації у країні. Тим більше, що внаслідок свого міжгалузевого характеру навколишнє природне середовище як об'єкт кримінально-правової охорони є не зовсім простою матерією для розуміння, яка одразу «виводить» вузьку кримінологічну проблематику у широкий соціальний контекст. Розумінню цих важливих аспектів дарованого людству природою навколишнього природного середовища у системі запобігання екологічній злочинності й присвячена дана стаття.

Природне середовище проживання як одна з найважливіших цінностей людства забезпечує людину всіма необхідними благами і, власне, її існування за умови екологічного благополуччя¹. Природне середовище (довкілля) є первинною засадою соціально-економічного, політичного і культурного життя будь-якого суспільства. Для визначення цього життєво забезпечувального середовища як у юридичній літературі, так і в чинному законодавстві вживаються різні терміни, зміст яких нерідко є відмінним («довкілля», «навколишнє середовище», «природа», «природні ресурси», «природне середовище», «навколишнє природне середовище» та ін.). Коментуючи конституційну норму щодо права кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ч. 1 ст. 50 Основного Закону України), Ю.С. Шемшученко зазначає, що термінові «довкілля» кореспондує більш вживаний в українському законодавстві термін «навколишнє природне середовище»².

З нашого погляду, заслугоує на підтримку точка зору В. К. Матвійчика, який, намагаючись установити логічні зв'язки між уживаними у цій сфері термінами, вважає, що: а) термін «природа» і «природні багатства»

¹ Кримінологія : учебник / Г. А. Аванесов, С. М. Иншаков, С. Я. Лебедев, Н. Д. Эриашвили ; под ред. Г. А. Аванесова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2005. – С. 9.

² Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. – К. ; Х., 2003. – С. 256.

є занадто всеохоплюючими і стосуються й тих компонентів, які людина не в змозі використовувати та охороняти; б) термін «оточуюче середовище» («навколишнє середовище») характеризується невизначеністю і є суперечливим, оскільки охоплює як природу, так і різні будівлі, відповідну інфраструктуру; в) поняття «довкілля» позбавлене змістовного навантаження і породжує ще більші суперечності. За таких умов учений наголошує на необхідності при розгляді змісту аналізованих суспільних відносин у теорії кримінального права і в законодавстві користуватися поняттям «навколишнє природне середовище», що означає доступну людині природу¹.

Для установлення змісту термінології, яка вживається під час характеристики об'єкта кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності, також необхідно визначитися із співвідношенням між термінами «навколишнє природне середовище» і «природні ресурси». Відповідь на запитання про це співвідношення фактично міститься у ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Так, згідно із ч. 1 зазначеної статті об'єктами правової охорони навколишнього природного середовища виступають: а) навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів; б) природні ресурси як залучені в господарський обіг, так і не використовувані в народному господарстві в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ); в) ландшафти та інші природні комплекси. Частиною 2 аналізованої статті встановлено, що особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України та інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України².

Таким чином, на наш погляд, законодавцем виокремлені як самостійні такі об'єкти правової, а значить, і кримінально-правової охорони, у сфері екологічних відносин: 1) навколишнє природне середовище як єдине ціле; комплексна інтегрована багаторівнева екосистема; 2) окремі компоненти (елементи або складники) навколишнього природного середовища та 3) певні природні території та об'єкти, що внаслідок особливого їх господарського, культурно-історичного, естетичного та

¹ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. – К., 2005. – С. 169, 170.

² Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

ін. значення підлягають особливій охороні. У свою чергу, серед об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища можуть бути виокремлені й такі з них: 1) суто природні, тобто такі, що уникнули (не зазнали) впливу людини; 2) природно-соціальні, тобто такі, що існують за певною участю людини, у тому числі: модифіковані у процесі людського господарювання (змінювалися внаслідок взаємодії з людиною, наприклад, підвищили свою господарську цінність) і трансформовані (перетворилися під впливом людини, наприклад, певна ділянка із дикої неосвоєної природи перетворилася на ландшафтну зону, придатну для масового відпочинку людей).

Установлюючи об'єкт кримінально-правової охорони у запобіжній системі стосовно екологічної злочинності, слід зазначити, що за наявності нормативного визначення «навколишнє природне середовище» у законі сьогодні не міститься, однак, визначення терміна «природні ресурси». У літературі доктринального плану зміст останнього встановлюється з урахуванням його етимологічного значення. Так, згідно з трактуванням, яке надається у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, термін «ресурси» означає «запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби»¹, а словосполучення «природні багатства (запаси, ресурси і т. ін.)» позиціонується як «сукупність матеріальних цінностей (переважно корисних копалин), що є в природі якої-небудь країни, області, місцевості»². З урахуванням саме такого розуміння цих термінів М. І. Єрофеев визначає природні ресурси як створені природою (наявні у природі) матеріальні цінності (блага), що використовуються чи можуть бути використані у виробничих, оздоровчих, рекреаційних та інших цілях³. На думку В. М. Комарницького, В. І. Шевченка та С. В. Єлькіна, природні ресурси є частинами всієї сукупності природних умов існування людства та найважливішими складовими частинами навколишнього природного середовища, які використовуються чи можуть бути використані у виробничих, оздоровчих, рекреаційних та інших цілях⁴. Заслугове на увагу й позиція російського вченого В. В. Петрова щодо тлумачення терміна «природні ресурси» у вузькому та широкому

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2001. – С. 1027.

² Там само. – С. 945–946.

³ Єрофеев М. І. Природні ресурси // Юрид. енцикл. : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 5. – 2003. – С. 133.

⁴ Комарницький В. М. Екологічне право : навч. посіб. / В. М. Комарницький, В. І. Шевченко, С. В. Єлькін. ; відп. ред. М. І. Єрофеев. – 2-ге вид. – Луганськ, 2005. – С. 14.

розумінні, виходячи з характеру соціальних потреб, які вони задовольняють або можуть задовольнити. Так, на думку вказаного вченого, природні ресурси в широкому розумінні — це всі природні блага, призначені для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб людини та суспільства; у вузькому розумінні — природні джерела задоволення потреб матеріального виробництва (земельні, водні, лісові, мінеральні ресурси)¹.

Усі природні ресурси, утворюючи єдину екологічну систему, виступають складниками навколишнього природного середовища. Проте ані Конституція України, ані чинне законодавство не встановлюють вичерпного переліку природних ресурсів. Стаття 13 Основного Закону визначає такі дві групи природних ресурсів: а) ті, що знаходяться в межах території України (земля, її надра, атмосферне повітря, водні та ін.); б) ті, що знаходяться в межах територій, на які поширюються суверенні права та юрисдикція України (континентальний шельф та виключна (морська) економічна зона).

Визначаючи об'єкт кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності, уявляється, слід виходити із широкого розуміння такого об'єкта, яким виступає все навколишнє природне середовище, взяте в єдності всіх своїх компонентів, насамперед, природних ресурсів, що справляють істотний вплив на стан задоволення сучасних та перспективних економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства в цілому та естетичних, рекреаційних, оздоровчих, культурних, наукових та інших потреб окремо взятого індивіда цього суспільства. Така позиція знаходить підтвердження й у тому, що у Преамбулі до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» констатується, що охорона цього *середовища*, раціональне використання *природних ресурсів* (курсив наш. — К. Т.) і забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України.

Як впливає із викладеного вище розуміння об'єкта кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності, основними компонентами навколишнього природного середовища є: земля, надра, вода, атмосферне повітря, ліси, рослинний та тваринний світ. Стисло розглянемо ці компоненти.

Земля є одним з основних життєво важливих компонентів навколишнього природного середовища, який виник та існує поза

¹ Петров В. В. Экологическое право России : учебник / В. В. Петров. – М., 1995. – С. 544–545.

свідомістю людини і складає невід'ємну частину єдиної екологічної системи. Основна соціальна цінність землі полягає в її корисних властивостях як об'єкта природи. Без перебільшення, можна стверджувати й те, що земля як компонент навколишнього природного середовища є одним із найважливіших природних ресурсів, від стану якого залежить рівень життя й здоров'я людей. За статтею 1 Закону України «Про охорону земель» земля визначається як поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що гранично поєднані та функціонують разом із нею. Згідно з тією ж статтею зазначеного Закону земельні ресурси являють собою сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві¹. У свою чергу, земля як складова навколишнього природного середовища у ракурсі біогенезу включає ґрунти та інші природні елементи ландшафту, які органічно пов'язані між собою і забезпечують належне функціонування флори та фауни, життєдіяльності людини та розвиток суспільства. Земля є просторовим базисом для гармонічного розподілу місць розселення та діяльності людей, об'єктів природно-заповідного фонду з урахуванням економічних, соціальних, політичних, екологічних та інших інтересів суспільства².

Частиною навколишнього природного середовища та самостійним елементом природи виступають *надра*, під якими згідно зі ст. 1 Кодексу України про надра розуміють частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння³. Без перебільшення, можна стверджувати, що первинним призначенням надр є задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва.

Вода є однією з найпоширеніших речовин у природі, яка виконує важливі екологічну, культурно-оздоровчу, економічну та ін. функції. Екологічна функція води виявляється в забезпеченні життєдіяльності людини, існування та розвитку рослинного і тваринного світу. Культурно-оздоровча функція води має прояв у використанні водних об'єктів як місця і засобу відпочинку, туризму, рибальства, санаторно-курортного лікування, організації території та об'єктів природно-

¹ Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003. № 962-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.

² Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. – Х. ; К., 2003. – С. 73–74.

³ Кодекс України про надра : офіц. вид. – К., 2004. – 178 с.

заповідного фонду. Економічна функція води виявляється в її здатності бути ресурсом для промислового виробництва та іншого господарського використання¹.

Ще одним компонентом навколишнього природного середовища як об'єкта кримінально-правової охорони виступає *атмосферне повітря*. Згідно з ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» атмосферне повітря є життєво важливим компонентом зазначеного середовища, який являє собою суміш газів, що має природний, непорушний зв'язок із довкіллям та знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень². Атмосферне повітря як один з основних життєво важливих компонентів навколишнього природного середовища так само виконує багато функцій — соціальну, економічну, енергоресурсну, терморегулюючу, екологічну, оздоровчу, транспортну та ін. Атмосферне повітря є основою життя на Землі та необхідною фізичною і біологічною умовою існування людини. Важливе економічне значення атмосферного повітря визначається тим, що воно є найціннішим економічним природним ресурсом, сировиною основного виробничого призначення.

Рослинний світ є однією зі складових навколишнього природного середовища та разом з іншими його елементами має неперевершену значущість у природних процесах на планеті (екологічну, господарську, наукову, оздоровчу, рекреаційну тощо). Нормативне визначення рослинного світу як важливого об'єкта навколишнього природного середовища наведено у ст. 3 Закону України «Про рослинний світ». Під останнім розуміється сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території³. У цій же статті Закону містяться правові визначення об'єктів рослинного світу і природних рослинних ресурсів. Об'єктами рослинного світу є дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання; до природних рослинних ресурсів віднесені об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб.

¹ Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид. – К., 2008. – С. 353–354.

² Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 р. у ред. Закону України від 21.06.2001 р. № 2707-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.

³ Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.

Різноманітною є цілеспрямованість використання природних рослинних ресурсів (природоохоронні, рекреаційні, оздоровчі, культурно-освітні, виховні; науково-дослідні; господарські та ін. цілі).

Однією з основних складових навколишнього природного середовища є *ліси*. За своїм призначенням та розташуванням ліси виконують переважно екологічні (водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції) (ч. 2 ст. 3 Лісового кодексу України)¹. У частині 1 ст. 3 Лісового кодексу України ліс визнається сукупністю землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що у своєму розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на навколишнє середовище.

Тваринний світ за своїми біологічними та екологічними ознаками є складовою навколишнього природного середовища, зокрема біологічного різноманіття. З цим елементом навколишнього природного середовища пов'язане функціонування екологічних систем, оскільки тваринний світ є необхідним компонентом у процесі круговороту речовин і енергії природи, який активно впливає на функціонування природних угруповань, структуру і природну родючість ґрунтів, формування рослинного покриву, біологічні властивості води і якість навколишнього природного середовища в цілому. Як підкреслюється у вступній частині Закону України «Про тваринний світ», останній є одним із компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей².

Визначення навколишнього природного середовища як об'єкта кримінально-правової охорони, зокрема його структури, має велике значення для побудови ефективної системи запобігання екологічній злочинності. Це пояснюється таким. По-перше, знання природничих особливостей та функціонального призначення того чи іншого елемента навколишнього природного середовища зумовлює визначення конкретних напрямів роботи у сфері запобігання цьому різновиду злочинності. По-друге, від особливостей різних компонентів цього середовища залежить визначення тих суб'єктів запобігання, які можуть

¹ Лісовий кодекс України : офіц. вид. – К., 2004. – 172 с.

² Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 2. – Ст. 47.

якомога ефективніше протидіяти тим чи іншим злочинам, спрямованим проти екологічного балансу у природі. По-третє, від знання характеру об'єкта кримінально-правової охорони залежить і знання особливостей тих правопорушень, які вчиняються проти того чи іншого компонента навколишнього природного середовища, а отже, й визначення пріоритетності завдань у їх запобіганні. По-четверте, саме особливості об'єкта кримінально-правової охорони визначають своєрідний баланс у застосуванні заходів загальносоціальної та спеціально-кримінологічної спрямованості.